

خوشنویسی و طراحی حروف (۲)

(رشته هنر)

علی اصغر مقتدائی

بسم الله الرحمن الرحيم

پیشگفتار ناشر

کتاب‌های دانشگاه پیام نور حسب مورد و با توجه به شرایط مختلف یک درس در یک یا چند رشته دانشگاهی، به صورت کتاب درسی، متن آزمایشگاهی، فرادرسی، و کمک‌درسی چاپ می‌شوند.

کتاب درسی ثمره کوشش‌های علمی صاحب اثر است که براساس نیازهای درسی دانشجویان و سرفصل‌های مصوب تهیه و پس از داوری علمی، طراحی آموزشی، و ویرایش علمی در گروه‌های علمی و آموزشی، به چاپ می‌رسد. پس از چاپ ویرایش اول اثر، با نظرخواهی‌ها و داوری علمی مجدد و با دریافت نظرهای اصلاحی و متناسب با پیشرفت علوم و فناوری، صاحب اثر در کتاب تجدیدنظر می‌کند و ویرایش جدید کتاب با اعمال ویرایش زبانی و صوری جدید چاپ می‌شود.

متن آزمایشگاهی (م) راهنمایی است که دانشجویان با استفاده از آن و کمک استاد، کارهای عملی و آزمایشگاهی را انجام می‌دهند.

کتاب‌های فرادرسی (ف) و کمک‌درسی (ک) به منظور غنی‌تر کردن منابع درسی دانشگاهی تهیه و بر روی لوح فشرده تکثیر می‌شوند و یا در وبگاه دانشگاه قرار می‌گیرند.

مدیریت تولید محتوا و تجهیزات آموزشی

فهرست مطالب

نه	پیشگفتار
۱	بخش اول. تاریخچه پیدایش خط
۳	فصل اول. خط و نوشتار در بین النهرین
۳	هدف کلی
۳	هدف‌های رفتاری
۳	۱-۱. خط تصویری
۵	۱-۱-۱. خط تصویری ایلامی
۶	۲-۱-۱. خط تصویری سومریان
۷	۳-۱-۱. خط هیروگلیف
۹	۲-۱. خط میخی
۹	۱-۲-۱. خط میخی سومری
۱۱	۲-۲-۱. خط میخی بابلی
۱۲	۳-۲-۱. خط میخی آشوری
۱۲	۴-۲-۱. خط میخی اکدی
۱۳	۵-۲-۱. خط میخی ایلامی
۱۴	۶-۲-۱. خط میخی پارسی
۱۷	خودآزمایی
۱۹	فصل دوم. خطوط اسلامی
۲۰	هدف کلی
۲۰	هدف‌های رفتاری
۲۰	۱-۲. ریشه خطوط اسلامی
۲۰	۱-۱-۲. خط نبطی
۲۱	۲-۱-۲. خط عربی
۲۱	۳-۱-۲. خط کوفی
۲۳	۴-۱-۲. انواع خط کوفی
۲۵	۵-۱-۲. نگارش و طراحی خط کوفی معقلی ساده (بنایی)
۲۷	۶-۱-۲. خط کوفی معقلی مشکل
۲۸	۷-۱-۲. خط کوفی معقلی گره‌دار
۲۸	۸-۱-۲. خط کوفی معقلی متناظر و متعکس
۴۱	۲-۲. خط‌های رایج بعد از کوفی

۴۱	۱-۲-۲. قلم جلیل
۴۱	۲-۲-۲. قلم طومار
۴۲	۳-۲-۲. قلم ریاسی
۴۲	۴-۲-۲. قلم مسلسل
۴۳	۵-۲-۲. قلم متساوی
۴۴	۶-۲-۲. قلم مقترن
۴۴	۷-۲-۲. قلم غبار
۴۷	۳-۲. اقلام سته
۴۷	۱-۳-۲. خط محقق
۵۰	۲-۳-۲. خط ریحان
۵۱	۳-۳-۲. خط ثلث
۵۸	۴-۳-۲. خط نسخ
۶۵	۵-۳-۲. خط توقیع
۶۶	۶-۳-۲. خط رقاع
۶۹	۴-۲. خط‌های ایرانی
۶۹	۱-۴-۲. خط تعلیق
۷۳	۲-۴-۲. خط نستعلیق
۹۰	۳-۴-۲. خط شکسته نستعلیق
۱۴۸	خودآزمایی
۱۵۱	بخش دوم. خط در گرافیک
۱۵۳	فصل سوم. پیدایش مهر در ایران
۱۵۳	هدف کلی
۱۵۳	هدف‌های رفتاری
۱۵۳	۱-۳. تاریخ پیدایش مهر
۱۵۷	۱-۱-۳. مهرهای دوره هخامنشی
۱۶۰	۲-۱-۳. مهرهای دوره اشکانی و ساسانی
۱۶۲	۳-۱-۳. مهر و خاتم در اسلام
۱۶۵	فصل چهارم. تاریخچه پیدایش چاپ
۱۶۵	۱-۴. گرافیک چیست
۱۶۶	۲-۴. سابقه چاپ در ایران
۱۶۷	۱-۲-۴. چاپ سربی
۱۶۸	۱-۲-۴. چاپ سنگی
۱۷۰	۳-۴. صفحه آرایی روزنامه‌های چاپ سنگی
۱۷۰	۴-۴. کتاب‌آرایی
۱۷۵	فصل پنجم. طراحی حروف
۱۷۵	۱-۵. تایپوگرافی
۱۷۷	۲-۵. اجرای طراحی حروف
۱۷۸	۳-۵. اصول مطرح در طراحی قلم

۱۸۱	۴-۵. نوشتار و گرافیک
۱۸۱	۱-۴-۵. ایجاد فضای مثبت و منفی
۱۸۲	۲-۴-۵. اختصار
۱۸۲	۳-۴-۵. برش خوردن
۱۸۲	۴-۴-۵. ایجاد اتصال و مماس کردن
۱۸۳	۵-۴-۵. ایجاد پیوستگی در حروف
۱۸۳	۶-۴-۵. تغییر ضخامت در حروف
۱۸۳	۷-۴-۵. خطوط دربرگیرنده
۱۸۵	۸-۴-۵. ایجاد بعد و برجسته نمایی
۱۸۵	۹-۴-۵. ویژه و تأکید بر بخشی از کلمه یا حروف
۱۸۶	۱۰-۴-۵. کار با نقطه در ترکیب یک نوشتار
۱۸۶	۱۱-۴-۵. ایجاد ریتم در ترکیب یک کلمه
۱۸۶	۱۲-۴-۵. ایجاد تقارن و تعادل در ترکیب یک کلمه
۱۸۷	۱۳-۴-۵. قرارگیری در شکل مشخص
۱۸۷	۱۴-۴-۵. استفاده از رنگ
۱۸۸	۵-۵. ابزار طراحی در تایپوگرافی

فصل ششم ابزار و لوازم طراحی و گرافیک

۲۰۸	۱-۶. ابزار طراحی و گرافیک
۲۰۸	۱-۱-۶. مداد
۲۱۱	۲-۱-۶. زغال طراحی
۲۱۲	۳-۱-۶. زغال مدادی
۲۱۴	۴-۱-۶. قلم فلزی (قلم آهنی)
۲۱۶	۵-۱-۶. قلم گرافوس
۲۱۶	۶-۱-۶. راپیدوگراف
۲۱۷	۷-۱-۶. رولت
۲۱۷	۸-۱-۶. خط کش (ترلینگ)
۲۱۸	۹-۱-۶. رادیس
۲۱۹	۱۰-۱-۶. خودنویس
۲۲۰	۱۱-۱-۶. قلم فولادی
۲۲۰	۱۲-۱-۶. قلم نی
۲۲۱	۱۳-۱-۶. مرکب
۲۲۳	۱۴-۱-۶. ماژیک
۲۲۵	۱۵-۱-۶. روان نویس
۲۲۵	۱۶-۱-۶. قلم مو
۲۲۸	۲-۶. شناخت رنگ‌ها و رنگ‌گذاری با مواد مختلف رنگی
۲۲۸	۱-۲-۶. مداد رنگی
۲۲۹	۲-۲-۶. آبرنگ
۲۲۹	۳-۲-۶. گواش
۲۳۰	۴-۲-۶. رنگ و روغن
۲۳۰	۵-۲-۶. رنگ اکریلیک

۲۳۱

۲۳۳

۲۳۴

۲۳۵

۳-۶. کاغذ

۴-۶. مقوا

خودآزمایی

منابع

پیشگفتار

طراحی حروف، مجموعه طرح‌هایی است که با حروف انجام می‌شود تا حروف و کلمات به وجه تصویری نزدیک شوند. با شناخت و درک اصول و قواعد خوشنویسی و تناسبات گوناگون در اقلام مختلف و آشنایی کامل که طراح از خطوط اسلامی و شیوه‌های خوشنویسی دارد، می‌تواند به بهترین شکل طراحی حروف را انجام دهد. در طراحی حروف باید مشخص کرد که از کدام قلم خوشنویسی (کوفی، نسخ، ثلث، نستعلیق، شکسته نستعلیق، مُعلی و...) استفاده خواهد شد و سپس طراحی را آغاز کرد. برای این کار باید طراح با شیوه‌های مختلف خوشنویسی آشنایی و درک بصری عمیق داشته باشد. برای آشنایی با انواع خطوط کتاب‌ها و آثار متعددی منتشر شده است. در این کتاب با ارائه پیشینه خط و خوشنویسی، سعی شده که طراح و گرافیست با شیوه‌های مختلف خوشنویسی آشنا شود و با مطالعه آثار بزرگان خوشنویسی و طراحی حروف و با نگاهی نو و خلاقانه به طراحی بپردازد. درباره پیشینه تحقیق گرافیک، علاوه بر تاریخ پیدایش مهر و چاپ، کتاب‌های متعددی از: جمله شناخت هنر گرافیک سنتی و نوین به قلم جمعی از مؤلفین، خط در گرافیک، خط کوفی معقلی، نشانه‌ها و ... تألیف گردیده که هریک می‌تواند مثمر ثمر برای دانشجویان و طراحان باشد.

علی اصغر مقتدائی

بخش اول

تاریخچهٔ پیدایش خط

فصل اول

خط و نوشتار در بین النهرین

هدف کلی

آشنایی با خط و نوشتار در ایران قبل از اسلام

هدف‌های رفتاری

در پایان این بخش از دانشجو انتظار می‌رود:

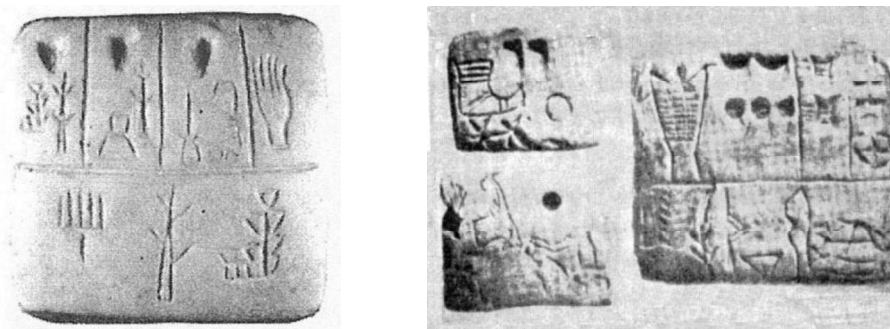
۱. تاریخ خط و نوشتار در تمدن‌های بین‌النهرین را بداند.
۲. با خطوط تصویری آشنا شود.
۳. سیر تکامل خط تصویری به خط میخی را شرح دهد.
۴. پیدایش خط میخی را مرور کند.
۵. سیر تکامل خط میخی (از میخی سومری تا میخی پارسی) را بررسی کند.
۶. انواع خط میخی را نام ببرد.
۷. با خط میخی پارسی آشنا شود.
۸. تعداد الفبای خط میخی پارسی را بداند.

۱-۱. خط تصویری

انسان‌های اولیه برای انتقال اندیشه و افکار خود از اشیاء، طرح‌های مجرد هندسی، تصویر انسان، حیوان و گیاهان استفاده می‌کردند. آن‌ها نشانه‌ها و خطوطی بر خاک، سنگ، لوح گلی، لوح چوبی و... ترسیم می‌کردند و به‌صورت نازیبایی شکل اشیاء و

چیزها را کشیده و بدان طریق، مقصود خود را بیان می‌کردند. این نوع خط را «خط تصویری» یا اندیشه‌نگاری^۱ نامیده‌اند. به عبارتی اجداد خط‌های کنونی، تصویرهای نخستین هستند؛ و متون چایی که مفاهیم به کمک خط بیان می‌شود، تکامل‌یافته تصویرهایی است که برای مقاصد گوناگون و آسان کردن درک مسایل یا ساده‌تر منتقل کردن مفاهیم و برقراری ارتباط توسط انسان ترسیم شده است.

مردم بین‌النهرین^۲ در آغاز از خط تصویری استفاده می‌کردند، لوحه‌هایی که در کیش^۳ به‌دست آمده گواه این مطلب است. لوحه‌هایی که از گل رس و لای رودخانه‌ها تهیه می‌کردند برای نوشتن به‌کار می‌رفت، این لوحه‌ها از خمیر نرم و خالص تهیه می‌شد که برای نوشتن بسیار مناسب بود و برای نوشتن از قلم‌های فلزی استفاده می‌شد. در این رسم‌الخط به‌تدریج تغییراتی ایجاد شد، تصاویری که از انسان و حیوانات و نباتات بود به‌صورت ساده‌ای درآمد، دایره‌ها و خطوط منحنی هم به‌شکل چند ضلعی و خط‌های منکسر ترسیم می‌شد و بر اثر این تغییرات، خطی که به خط میخی معروف شده است، در بین‌النهرین به‌وجود آمد. این نوع خط در حدود ۳۰۰۰ سال، یعنی تا آغاز ظهور مسیح^۴ رواج داشت (دورانت، ۱۳۷۶: ۱۲۲).

۱. راست: نمونه‌های کهن خط تصویری، بین‌النهرین جنوبی، موزه ملی ایران (الواح بابل)
۲. چپ: خط تصویری، بین‌النهرین، هزاره چهارم ق م (تاریخچه مصور الفبا و خط)

1. Pictograph

۲. بین‌النهرین کشوری است که مابین دو شط عظیم دجله «Tigris» و فرات «Euphrates» قرار گرفته است. از هزاره چهارم پیش از میلاد تاکنون جایگاه تمدن‌های کهن تاریخی سومری، بابلی، آشوری، کلدانی، ایرانی و عرب بوده است. این سرزمین را مورخین یونانی Mesopotamia نامیده‌اند (ادوارد شی‌پرا، *الواح بابل*، ص ۵).
۳. کیش Kish، محلی در عراق که اکنون به تل الحیم معروف است. از قدیم‌ترین شهرهای باستانی مردم سومر و آکاد در سواحل فرات است و در بیست مایلی خرابه‌های بابل و ده مایلی حله قرار داد.

۱-۱-۱. خط تصویری ایلامی

امپراتوری ایلام در مشرق بابل واقع شده بود و نقش مهمی در تاریخ تمدن ایران داشت. مرکز تمدن ایلام شوش بود که از همسایگان شرقی کشورهای بین‌النهرین محسوب می‌شود. ویل دورانت در این باره می‌گوید:

«در اواسط نیمه دوم قرن ۱۹ م / اواخر ۱۳ هـ ق ، باستان‌شناسان فرانسوی به آثار انسانی دست یافتند که تاریخ آن‌ها به ۲۰۰۰۰ سال قبل بازمی‌گردد. و نیز شواهد و اسنادی از فرهنگ و تمدن پیشرفته‌ای یافته‌اند که قدمت آن به ۴۵۰۰ سال قبل از میلاد می‌رسد. آن‌چنان است که در آن زمان مردم ایلام تازه از زندگی بیابان‌گردی و شکار و ماهیگیری بیرون آمده بودند؛ ولی در همان زمان سلاح و افزارهای مسی داشتند، زمین را می‌کاشتند، حیوانات را اهلی می‌کردند، با خط نویسی دینی و اسناد بازرگانی آشنا بودند... کشور شوش در مدت ۶۰۰۰ سال تاریخ خود، شاهد اوج عظمت سومر، بابل، آشور، پارس، مصر، یونان و روم بود، و به‌نام شوش با کمال جلال، تا قرن ۱۴ م / ۸ هـ ق (پا بر جا ماند» (دورانت، ۱۳۷۶: ۱۴۲).

۳. خط تصویری ایلامی، لوحه گلی کشف شده در شوش (خط‌های ایران)

۱-۱-۲. خط تصویری سومریان

یکی از تمدن‌های باستانی مربوط به حاشیه‌های رودخانه‌های دجله و فرات متعلق به سومریان است که در حدود ۴۰۰۰ سال ق م در اراضی مسطح بین‌النهرین سکنی گزیدند. مهم‌ترین چیزی که از سومریان برجای مانده «خط نویسی» آن مردم است. ویل دورانت درباره ادبیات و خط نویسی سومریان در کتاب *تاریخ تمدن* می‌گوید:

«این هنر به اندازه‌ای در نزد آنان پیشرفته بود که به وسیله آن می‌توانستند اندیشه‌ها و افکار مفصل و پیچیده خود را درباره بازرگانی، شعر و دین بیان کنند. نبشته‌های قدیم‌تری که به دست آمده بر روی سنگ است، و تاریخ آن به ۳۶۰۰ ق م می‌رسد. در حدود ۳۲۰۰ ق م الواح گلی ظاهر می‌شود، و چنان به نظر می‌رسد که، در آن هنگام سومریان با این کشف عظیم بسیار شادمان شده‌اند. این یکی از خوشبختی‌های ماست که مردم بین‌النهرین نوشته‌های خود را با مرکب فاسد شدنی، و بر کاغذی که زود از میان می‌رود، ننوشتند، بلکه توانسته‌اند با ابزارهای تیزی با استفاده از این ماده نرم، یادداشت‌هایی از حوادث، صورت قرارداده‌ها، قبالة املاک، صورت خرید و فروش، متن احکام قضایی، و نظایر آن‌ها را بنویسند و از همه این‌ها تمدنی بسازند که اثر نیش قلم در آن از دم شمشیر هیچ کم نباشد. در آن هنگام که منشی از نوشتن لوح فراغت می‌یافت، آن را در آتش می‌پخت، یا مقابل حرارت آفتاب می‌گذاشت؛ به این ترتیب، طول عمر نوشته در حوادث روزگار بسیار بیش از کاغذ می‌شد، و تنها نوشته بر سنگ، در ماندن بر آن ترجیح داشت. پیدایش خط میخی، و تطور و تکامل آن، بزرگ‌ترین منتهی است که سومریان بر تمدن جهان دارند» (دورانت، ۱۳۷۶: ۱۵۸).

آنچه مسلم است این است که سومری‌ها مخترع نخستین خط و کتابت بوده‌اند. آن‌ها به طرق مختلف در تکامل و پیشرفت خط گام‌های مؤثری برداشتند تا آنجا که نتیجه کوشش ایشان منجر به ایجاد خط میخی گردید.

خط تصویری را نباید با نقاشی اشتباه کرد؛ اگر چه مرز معینی میان آن‌ها وجود ندارد. در نقاشی چیزی که قابل رؤیت باشد و یا حادثه‌ای که رخ داده است تصویر می‌شود و هدف آن زیبایی شناسی و تفکر هنری است، اما برای خط تصویری در اکثر مواقع هنر در زیبا طراحی کردن نیست، بلکه تصویر، اغلب طرح سطحی است که برای بیان خبر و اطلاع‌رسانی به کار می‌رود. خط تصویری نیز اغلب می‌تواند از روش‌هایی که

خط اشیایی استفاده کرده، بهره جوید. انسان، حیوانات و اشیاء را می‌توان با تمام جزئیات ترسیم کرد یا برعکس، به صورت شرطی تصویر کرد؛ مثلاً گله چهارپایان را می‌توان با ترسیم سر خلاصه کرد و یا مفاهیم انتزاعی را به صورت نمادی نشان داد.

۱-۱-۳. خط هیروگلیف^۱

واژه هیروگلیف که به حروف به کار رفته در خط مصریان باستان اطلاق می‌شود، واژه‌ای است یونانی و به معنی «خط خدایان» است. قدیم‌ترین خط هیروگلیف شناخته شده مربوط به هزاره سوم قبل از میلاد است، اما اصل و منشأ آن را باید خیلی جلوتر از تاریخ مزبور جستجو کرد. خط هیروگلیف تا سال ۳۹۰ م که مصر زیر سلطه رومی‌ها قرار داشت تغییرات زیادی نیافت، گرچه طی سده‌ها نشانه‌های هیروگلیفی از تقریباً ۷۰۰ شکل به ۵۰۰۰ شکل افزایش یافته بود.^۲ کاتبان مصری استادان هنر نوشتار و در نتیجه استادان تعلیم خط هیروگلیف بودند، زیرا معلمی در عمل منحصر به تعلیم خط بود. با در نظر گرفتن تعداد علامت‌هایی که می‌بایست به حافظه سپرده شوند و پیچیدگی زیاد خط هیروگلیف، معلمی وظیفه بسیار سنگینی بود. پسران در ده سالگی وارد مدرسه می‌شدند. بیشترشان فقط چند سالی در آنجا می‌ماندند، اما اغلب آن‌هایی که استعداد بیشتری داشتند درس خود را تا سن بلوغ ادامه می‌دادند.

کاتبان مصری، برخلاف همتایان بین‌النهرینی خود، وسایل گوناگونی را برای نوشتن به کار می‌بردند. حجاران و صنعت‌گران، خط هیروگلیف را بر دیوار مقابر، ستون‌ها، تندیس‌ها، تابوت‌ها و مهرها به کار می‌بردند. حتی از آن به عنوان «نقش مایه»^۳ برای آرایش لوحه‌های زرین و چوبین استفاده می‌کردند، و بر روی پاپیروس هم که ظریف و نرم و صاف بود می‌نوشتند. کاتب برای نوشتن، طومار پاپیروس^۴ را با دست چپ می‌گشود و شروع به نگارش می‌کرد و به تدریج با دست راست آن را می‌پیچید. وی با قلمی از نی به

۱. نام هیروگلیف (Hieroglyphe) را که یونانیان بر این خط نهادند، از دو واژه یونانی هیرو «Hieros» به معنی مقدس، و گلیف «gluphein» به معنی حکاکی ترکیب یافته است (فرهنگ فارسی معین).

۲. مأخوذ از واژه یونانی Hieroglyphikagrammata به معنی «حک شده مقدس» (تاریخ خط، ص ۷۱).

۳. در کتاب تاریخ ملل مشرق یونان و روم، ص ۲۱، تعداد نشانه‌های خط مصریان قدیم، ۱۷۰۰ علامت آمده است.

3. Motif

۴. درازترین طومار به دست آمده خط هیروگلیف بر روی پاپیروس، حدود ۴۰ متر طول و ۴۲ سانتی متر عرض دارد.

درازای بیست سانتی متر، با مرکب غلیظ که از آب و دوده و تثبیت کننده‌ای مانند صمغ ساخته می‌شد، می‌نوشت. عنوان‌ها، سرنامه‌ها و آغاز فصل‌ها با مرکب قرمز نوشته می‌شد که نوعی شنگرف (سولفید جیوه یا اکسید سرب) بود (ژان، ۱۳۸۲: ۱۹-۳۴).

مصریان در کتیبه‌ها، دو نوع حجاری می‌کردند: یکی نقش‌های برجسته و دیگری نقش‌های گود و کنده شده. مجلس یا میدان جنگ را برجسته حجاری می‌کردند، و زندگی اجتماعی خودشان را که در کتیبه‌ها به‌خوبی نشان داده‌اند را با نقش‌های گود کنده‌کاری می‌کردند تا از ریزش مصون بمانند. کتیبه‌های معابد و مقابر را یا بر دیوارها می‌نوشتند، و یا در صفحه‌های سنگی حجاری کرده و نصب می‌نمودند.

۴. راست: طراحی از هیروگلیف‌های مصری

۵. چپ: ستون هرمی فیلا با نقش‌های گود هیروگلیف‌های مصری (کاربرد خط در هنرهای ترسیمی)

۱-۲. خط میخی

سومری‌ها مخترع نخستین خط و کتابت بوده‌اند. آن‌ها به طرق مختلف در تکامل و پیشرفت خط گام‌های مؤثری برداشتند تا آنجایی که نتیجه کوشش و زحمات‌های مستدام آن‌ها، به ایجاد خط میخی منجر شد. آن‌ها در پیشرفت هنر کتابت نیز سهم بسزایی داشته‌اند و اولین اختراع خط با طلوع تمدن سومری‌ها مقارن بوده است. خط در سومر مراحل مختلف را طی کرد و از خط تصویری و ایدئوگرام^۱ به صورت خط میخی علائمی درآمد. با توجه به الواح به دست آمده سومری، سومریان در ۳۰۰۰ سال پیش از میلاد، خط میخی داشته‌اند و آن را به نحو مؤثری پیشرفت داده‌اند. ملت‌های همسایه سومر (بابلی‌ها، ایلامی‌ها، پارسی‌ها و آشوری‌ها) رفته‌رفته به ارزش و اهمیت خط میخی پی بردند، آن را از سومریان به عاریت گرفتند و طبق مقتضیات زبان خود علامت‌های میخی را دگرگون کردند. ایرانیان باستان در موفقیت‌های سومریان، از جمله در ابداع خط میخی سهم بسیاری داشته‌اند. در هزاره دوم قبل از میلاد، خط میخی در سراسر خاور نزدیک متداول بود.

- **انواع خط میخی** - خط میخی سومری، خط میخی بابلی، خط میخی آشوری، خط میخی اکدی، خط میخی اوگاریتی، خط میخی ایلامی، خط میخی هیتی، خط میخی خوری، خط میخی اورارتویی و خط میخی سایر ملت‌های شرق باستان.

۱-۲-۱. خط میخی سومری

دوره تمدن سومریان از سه مرحله فرهنگی تشکیل می‌شد: مرحله پیش از اختراع، مرحله پیدایش خط و مرحله خط باستانی.

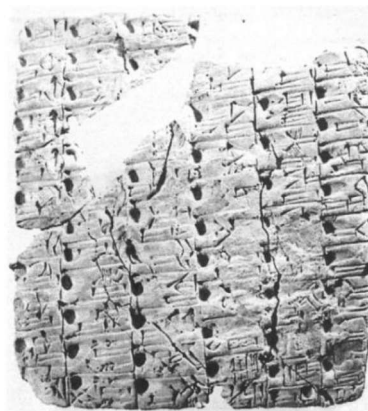
مرحله پیش از اختراع خط - در این مرحله، تنها پیشرفتی که نصیب سومریان شد، فن حماسه‌سرایی بود. شاعران درباری و خنیاگران در مدح دلاوری‌های پادشاهان سومری سخن‌سرایی می‌کردند.

مرحله پیدایش خط - در دومین مرحله که حدود ۲۰۰ سال طول کشید، سومریان به آفرینش آثاری پرداختند که برای سومر و آسیای غربی اهمیت فراوانی داشت. فن معماری پیشرفت قابل توجهی کرد و احتمالاً خط در این مرحله اختراع شد. اختراع خط سبب شد

۱. Ideogram، علامت یا نشانه

خاور نزدیک با وجود اختلاف‌های نژادی، به وحدت فرهنگی دست یابد. شیوه نوشتن خط سومری با علامت‌های مصطلح آن زمان، به تدریج از طرف تمام ملّت‌های متمدن آسیای غربی به عاریت گرفته شد. در نتیجه، فرا گرفتن زبان و ادبیات سومری به ماده اساسی آموزش خواستاران دانش تبدیل شد. این گروه اندک از افراد باسواد، در اجتماع‌های باستانی خاور نزدیک، وجهه و نفوذ بسیاری داشتند. پیروزی درخشان سومریان در امور معنوی و فکری، سطح شناخت و آگاهی مردم خاور نزدیک در آن دوران را به طرز بی‌سابقه‌ای بالا برد. موفقیت‌های بزرگ سومریان، ثمره فعالیت و کوشش دست‌کم سه گروه نژادی بود: ایرانیان باستان، سامی‌ها^۱ و سومریان.

مرحله خط باستانی - در مرحله سوم تاریخ تمدن سومر یا «مرحله خط باستانی» که چهار قرن به طول انجامید، موفقیت‌های معنوی و فرهنگی مرحله دوم افزون شد، به‌ویژه در زمینه خط میخی که قبلاً تصویری و اندیشه‌نگار بود و با گذشت زمان به هجایی تبدیل شد. خط میخی در پایان مرحله سوم برای ثبت حوادث تاریخی و اجتماعی و محاسبات روزمره به کار آمد (کریم، ۱۳۸۵، ۱۹۰-۱۸۹).

۶. لوح کشف‌شده در اوروک به خط میخی سومری، هزاره چهارم قبل از میلاد (تاریخچه مصور الفبا و خط)

۱. اقوام سامی منسوب به سام بن نوح^(ع) بوده‌اند و سامی نژادان به عربی و عبرانی و سریانی و حبشی تکلم می‌کردند. زبان و خط سامی دارای شاخه‌های جتی، کنعانی، فینیقی، آشوری، کلدانی، عبری و آرامی بوده است. خط‌های سامی به دو دسته سامی شمالی و سامی جنوبی تقسیم شده‌اند. خط‌های سامی شمالی که در نواحی شمال عربستان تا سوریه ادامه داشت، با سه کتیبه ۱. لحيان در العول (شمال غرب عربستان)، ۲. ثمود (در حجاز و نجد و سبنا) و ۳. صفا (در بخش سفلی دمشق) به دست آمده‌اند (مقتدائی، ۱۳۹۲: ۵۱-۵۲).

۱-۲-۲. خط میخی بابلی

احمد بهمنش در کتاب *تاریخ ملل قدیم آسیای غربی* درباره تمدن و خط بابلی‌ها می‌گوید:

«سومریان در هزاره سوم پیش از میلاد، تمدن خود را به همراه خط خود به بابلیان سپردند. در زمان حمورابی، ششمین پادشاه سلسله آموری بابل، ادبیات و هنر و مذهب و علوم مختلف ترقی یافت. در این راه دیران و نویسندگان که معمولاً از طبقه روحانیون بودند، خدمات مهمی انجام دادند. آموختن خط میخی که از صدها علامت تشکیل می‌شد، خود یکی از علوم آن زمان به‌شمار می‌آمد» (بهمنش، ۱۳۴۷: ۱۰۶).

«ادوارد شی‌یرا» محقق و پژوهشگر در کتاب *الواح بابل* درباره مدارس بابلی می‌گوید:

«در بابل، مانند سومر، مدارس تعلیم خط وجود داشته است. استاد نویسنده برای تعلیم کتابت، شاگرد خود را فرزند می‌خوانده است. این رابطه پدر و فرزندی چند سالی دوام داشته، تا آنکه شاگرد خود به درجه استادی می‌رسید و در زمره کاتبان خبره قرار می‌گرفت» (شی‌یرا، ۱۳۷۵: ۲۴۸).

خط میخی بابلی مشکل‌تر از خط سومری بود؛ زیرا بر قاعده الفبا استوار نبود. برای خواندن و نوشتن خط میخی بابلی، باید ۷۰۰ علامت را شناخت و نوشت.

۷. لوح گلی جدول محاسباتی، به خط میخی بابلی زمان حضرت ابراهیم^(ع) (الواح بابل)

۱-۲-۳. خط میخی آشوری

از زمان زمامداری آشور «اوبالیت» آشوری‌ها ادبیات مخصوصی برای خود ایجاد کردند و به ترجمه و استنساخ و تألیف متون سومری و بابلی پرداختند. آن‌ها بیشتر به تقلید نوشته‌های مصری و هیتی پرداخته و خط میخی را توسعه دادند کتیبه‌های سلطنتی میخی آشوری، بیشتر شرح اقدامات نظامی پادشاهان آشور بود. خط میخی آشوری ۷۰۰ علامت داشته است.

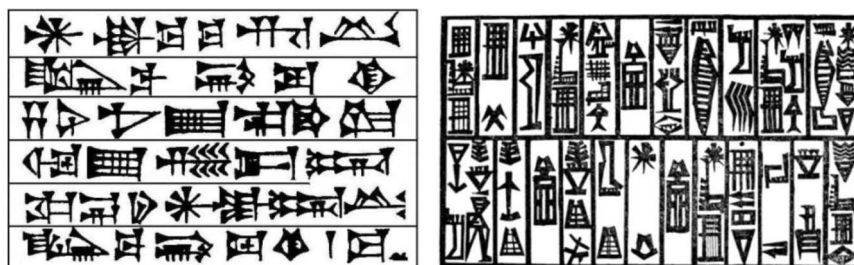
ویل دورانت مورخ و نویسنده کتاب *تاریخ تمدن*، مشرق زمین *گاهواره تمدن*، الواح گلی آشوری را مشتمل بر کارهای شاهان دانسته و گفته است: «مهم‌ترین چیزی که نام آشور را در تاریخ تمدن جاودان ساخته، کتابخانه‌های آن است. در کتابخانه آشور بانی پال تعداد ۳۰۰۰۰ لوح طبقه‌بندی شده و فهرست‌دار وجود داشته و به هر یک از لوحه‌ها برجسی متصل بوده که به راحتی می‌توان آن را شناخت (دورانت، ۱۳۷۶: ۳۲۵).

۱-۲-۴. خط میخی اکدی

از زمان سارگن^۱، واژگان قضایی، دینی، بازرگانی و کشاورزی به زبان اکد راه یافت و آثار و تمدن کهن نصیب اکد شد که یکی از آن‌ها خط است. «نارام سین»^۲، از جانشینان سارگن، در توسعه و پیشرفت شهر باستانی «شوش»^۳ نقش به‌سزایی داشته است. خوشرفتاری وی باعث شد آداب و سنن سامی‌ها حفظ شود. همچنین زبان اکدی در بین مردم رواج پیدا کند و در مکاتبات رسمی و بازرگانی مورد استفاده قرار گیرد. از آثار به‌جا مانده از «نارام سین»، نقش برجسته‌ای است که بر روی آن شرح پیروزی‌ها به خط میخی نوشته شده است. این لوح نشان می‌دهد که در آن زمان هنر حجاری و نقش برجسته وجود داشته و رو به تکامل بوده است.

۱. «سارگن» (Sargon) یا «شاروکن» (Sharrouken) یا ساروگینو (یعنی سلطان قانونی)، نام سردار آشوری است که پس از مرگ شلمانسر چهارم پادشاه آن کشور در سال ۷۲۲ ق م به سلطنت رسید. وی شهر یهودی سامرا را فتح کرد، سکنه آن را به اسارت برد و با شام و مصر و فلسطین و اقوام هیتی جنگ کرد و بر آن‌ها غالب آمد. سپس به سرزمین ماد تاخته تا سواحل بحر خزر پیش رفت. عاقبت در سال ۷۰۵ ق م در قصر نوبیاد خود کشته شد (الواح بابل، ص ۶۱).

2. Naram Sin
3. Susa

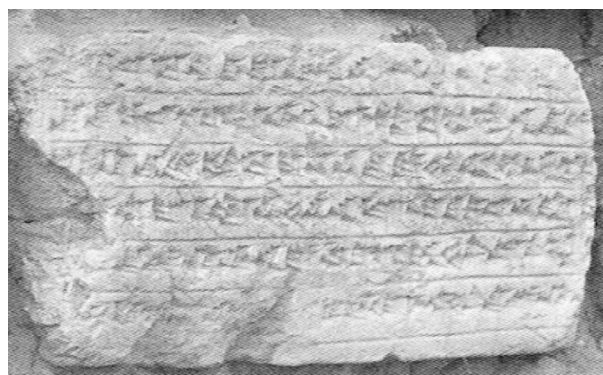

۸. راست: کتیبه‌ای به خط اکدی باستان، شاه شارکالی‌شاری (تاریخ الخط العربی و آداب)

۹. چپ: خط میخی آشوری (تاریخ خط‌های جهان)

۱-۲-۵. خط میخی ایلامی

مردم سرزمین ایلام^۱ واقع در جنوب غرب ایران، تا هزاره سوم پیش از میلاد، با تمدن سومریان در ارتباط بودند. خط میخی سومری نخستین بار در هزاره سوم پیش از میلاد به مثابه خط زبان اکدی وارد ایلام شد. در نیمه دوم هزاره دوم پیش از میلاد، شکل نوشتاری خط در ایلام به کمک خط سومری - اکدی در مسیر خود رشد کرد و در زبان ایلامی نیز مورد استفاده قرار گرفت. دانستن تقریباً ۳۰۰ علامت برای خواندن و نوشتن خط ایلامی لازم و ضروری به نظر می‌رسید.

۱۰. کتیبه‌ای آجری به خط میخی ایلامی، بر دیوار زیگورات چغازنبیل (کهن دیار، ج ۱)

۱. «ایلام» (Elam) نام قوم و تمدن قدیم تاریخی است که در جنوب ایران (خوزستان فعلی) در ۴۰۰۰ سال ق م وجود داشته و در تورات نیز از آن یاد شده است. بعد از آن در زمان ایرانیان قدیم همان قوم به نام «سوسیانا» (Susiana) نامیده شده‌اند و هرودوت از آن‌ها نام می‌برد و شهر شوش مرکز آن‌ها، بعداً تخت‌گاه شاهان پارس گردید (۶۰۰ ق م). در سال ۱۳۱۱ هـ ش به «ایلام» موسوم گردیده است (همان، ص ۶۷).

۱-۲-۶. خط میخی پارسی (میخی ایرانی)

خط میخی در اواخر هزاره چهارم قبل از میلاد، به صورت اندیشه نگاری و نقوش بود. از زمان سومریان به بعد، تحولاتی در خط میخی به وجود آمد و به تدریج به صورت علامت و سپس آهنگی درآمد. سایر ملت‌ها از قبیل اکدی‌ها، بابلی‌ها، ایلامی‌ها و آشوری‌ها خط خود را از سومری‌ها اقتباس کردند و نه تنها کشورهای مجاور، بلکه قبایل دوردست مانند هیتی‌ها، میتانی‌ها (در شمال سوریه و آسیای صغیر)، اورارتو و سایر ملت‌های شرق باستان، خط میخی را از آشوری‌ها و بابلی‌ها گرفته، ایرانیان (مادها و پارس‌ها) نیز این خط را از آشوری‌ها یا ایلامی‌ها (یا هر دو) اقتباس کردند و آن را از صورت نموداری و آهنگی به شکل الفبایی درآوردند. از خط و زبان مادی‌ها، هیچ گونه کتیبه‌ای پیدا نشده است؛ به همین دلیل، اطلاعات دقیقی از آن نداریم؛ همین قدر می‌دانیم که زبان مادی و پارسی چندان اختلافی با هم نداشته‌اند زیرا هر دو قوم ایرانی و از یک نژاد بوده‌اند.

مادها و پارس‌ها که از نژاد آریایی بودند، در اواخر هزاره سوم یا اوایل هزاره دوم قبل از میلاد، حکومتی تشکیل دادند که در قرن هفتم قبل از میلاد بسیار گسترش یافت. بعضی از پژوهشگران (به ویژه اپر) معتقدند که خط میخی پارسی پس از سقوط آشوریان توسط مادها و پارس‌ها، از خط آشوری اقتباس شد؛ سپس هر یک از شکل‌ها و علامت‌های آن ساده گردید تا آنجا که در قرن ششم قبل از میلاد، برای تمام اصوات حروف کافی ابداع شد و خط میخی آشوری به خط الفبایی میخی پارسی تبدیل گردید. در هر حال، کتیبه‌های ایلامی و بابلی در کنار کتیبه‌های پارسی مؤید آن است که از هنگامی که خط میخی به دست ایرانیان افتاد، ذوق، سلیقه و ابتکار آن‌ها و همچنین واقعیت زمان ایجاب کرد تا به منظور سهولت در نوشتن، اصلاحات و جرح و تعدیل‌هایی در آن انجام شود. آنان اعراب را جزء حروف نموده، خط را به صورت الفبایی درآوردند؛ به نحوی که در زمان پادشاهان هخامنشی به طرز ساده و روانی در کتیبه‌ها مورد استفاده قرار گرفت. در حالی که در آن ایام در ایلام و بابل به همان صورت اولیه (یعنی نموداری و هجایی) استفاده می‌شد. خط میخی پارسی ساده‌ترین نوع خط میخی بوده است.